

ВИТОКИ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОГО АНАЛІЗУ

ORIGINS OF ECONOMIC ANALYSIS

УДК 330

Федоришина Л.І.

к.і.н., доцент кафедри аналізу та статистики

Вінницький національний аграрний університет

У статті розглянуто історичні аспекти економічного аналізу, проаналізовано його витоки. Досліджено історію становлення економічного аналізу на теренах України та його роль для економіки України. Подані етапи розвитку економічного аналізу в світі періоду від стародавніх час до наших днів.

Ключові слова: економічний аналіз, економіка, Україна, бухгалтерський облік, статистичний облік, історія, історичні етапи зародження.

В статье рассмотрены исторические аспекты экономического анализа, проанализированы его истоки. Исследована история становления экономического анализа на территории Украины и его роль для экономики Украины. Представленные этапы раз-

вития экономического анализа в мире периода от древних время до наших дней.

Ключевые слова: экономический анализ, экономика, Украина, бухгалтерский учет, статистический учет, история, исторические этапы зарождения.

The article examines the historical aspects of economic analysis, analysis of its origins. Researched history of the formation of economic analysis in Ukraine and its role in the economy of Ukraine. Submitted stages of economic analysis in the world period from ancient time to the present.

Key words: economic analysis, economics, Ukraine, accounting, statistics, history, historical stages of inception.

Постановка проблеми. В контексті сучасної економіки України, виникла нагальна потреба у проведенні об'єктивного, чіткого, оперативного комплексного економічного аналізу на всіх рівнях управління і господарювання. При цьому особливе місце відводиться економічному аналізу, зокрема його теорії, яка має ґрунтуватися на сучасних ринкових підходах, методиках, на використанні вітчизняного і зарубіжного досвіду, враховувати зміни в організації бухгалтерського, статистичного обліку, звітності, щоб бути дієвим інструментом забезпечення ефективного ведення господарства.

Перед аналітиками нині ставляться актуальні проблеми грамотного користування економічними термінами, розуміння сутності, умов застосування та подальшого удосконалення системи показників, методів і прийомів аналізу економічної інформації, а також пошуку резервів підвищення ефективності виробництва, покращання використання ресурсів та зміцнення фінансового стану підприємств. Ці та інші питання методології аналізу викладені в теорії економічного аналізу, вивчення якої сприяє формуванню ділових якостей економіста, бухгалтера, менеджера, бізнесмена.

Економічний аналіз є синтезованою наукою, яка сформувалася шляхом інтеграції низки економічних наук. Тому при її вивченні велика увага приділяється освоєнню основних методичних положень, підходів до економічної теорії, управління, статистики, бухгалтерського обліку, економіки підприємств та інших дисциплін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню теоретичних проблем економічного аналізу, практичних аспектів його використання присвячено праці багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених: Соколов Я.В., Соколов В.Я. [1], Лазаришина І.Д. [2, 3], Базилевича В.Д. [4], Ковтун Н.В. [5], Лановик Б.Д. [6], Панасенко Л.І., Голубкіна Г.П. [7], Швець В.Г. [8], Шморгун Н.П., Головка В.І. [9].

Формулювання цілей статті. Метою статті є дослідження розвитку економічного аналізу в період зі стародавніх часів до нашого часу, а особливо його становлення на теренах України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Важливе значення для розуміння сутності, необхідності та передумов виникнення, тенденцій і перспектив розвитку економічного аналізу має вивчення історичних аспектів його становлення і функціонування. За влучним визначенням відомого російського письменника М. Чернишевського, «без історії предмета немає теорії предмету, а без теорії немає думки про сам предмет».

Економічний аналіз пройшов тривалий, складний і багатогранний шлях розвитку у світі в цілому і в Україні зокрема. Основними передумовами його появи були, по-перше, об'єктивні потреби економіки і політики, які полягали у необхідності здійснення аналітичних функцій щодо господарської, управлінської діяльності і в свою чергу спонукали до активізації аналізу як практичної діяльності.

По-друге, паралельно з еволюційним поступом суспільства, зміною політичного й господарського устрою виникли умови для розвитку та диференціації наук. Внаслідок цього економічний аналіз виділився в окремий вид науки з власними методологією, теорією й організацією дослідження, а також сформувався як дисципліна для викладання в навчальних закладах. Це відбулося значно пізніше, на наступному історичному відрізку. Тому еволюцію економічного аналізу доцільно розглядати як з погляду практики, так і з погляду науки.

У сучасній науковій літературі немає єдиної думки щодо історичних етапів становлення та розвитку економічного аналізу. Проте більшість учених виділяють такі основні історичні етапи зародження, становлення та розвитку аналізу:

– первісна доба і стародавні цивілізації (з найдавніших часів до кінця V ст. н. е.);

- доба Середньовіччя (V–XV ст.);
- індустріальна та постіндустріальна епохи (з XVI ст. до наших днів).

За зародженням економічного аналізу можна простежити, починаючи з найдавніших часів.

Період неоліту (нового кам'яного віку) характеризувався усталенням різних галузей відтворювального господарства (землеробство, скотарство, будівництво, образотворче мистецтво та ін.), поділом праці, «неолітичною революцією». Виникла і почала активно розвиватися система обміну між окремими родами, общинами, племенами.

За результатами досліджень вчених, в епоху матриархату окремі елементи обліку, аналізу і контролю виконувала жінка. Вона, як голова дому, слідувала за мірою праці і споживання, а також приймала відповідні рішення. Наприклад, в американських індіців жінка розділяла приготувану на вогні їжу між усіма окремими сімействами з урахуванням їх потреб, а залишки їжі здавала під охорону. У разі необхідності жінка – «домокерівник» – робила зарубки для збереження, накопичення інформації та контролю [1].

У цей період активного розвитку набули продуктивні сили, відбувся поділ праці. Були удосконалені знаряддя праці, налагоджено їх виробництво з металу, активно функціонували сільське господарство і ремесла (ковальство, гончарство, ювелірне ремесло). Виробництво додаткового валового продукту створило передумови для утворення держав. Першими на переході від неоліту та бронзового віку виникли держави на Стародавньому Сході, зокрема Єгипет, Індія, Месопотамія.

Економічний аналіз застосовувався і розвивався паралельно з політичною економією, статистикою, обліком і контролем та органічно доповнював їх. Він слугував дослідженню господарських операцій, насамперед мінових товарних, які особливо активно здійснювали єгиптяни, греки і римляни. У Стародавньому Єгипті існувала досить складна і трудомістка організація обліку й аналізу суспільних та господарських процесів. У цьому процесі були задіяні щонайменше три особи. Одна з них фіксувала на папірусі, що виконував роль документа та облікового реєстра, обсяг матеріальних цінностей, які передбачалося передати згідно з попередніми домовленостями, друга особа відмічала поряд фактичні дані щодо переданих цінностей, а третя – аналізувала результати цієї угоди шляхом порівняння і позначала виявлені відхилення вказаних вище даних у той чи інший бік. У кінці на перевірених і проаналізованих документах проводилися повздовжні лінії. Це свідчить про зародження оперативного порівняльного аналізу [2].

Розвиток країн Європи епохи Середньовіччя пройшов три періоди: раннього Середньовіччя, або, як його ще називають, період генози (V–X ст.), період зрілого Середньовіччя, або зрі-

лого феодального господарства (X–XI ст.) та пізнього Середньовіччя (XI–XV ст.). Період раннього Середньовіччя характеризувався формуванням феодального ладу на основі приватної власності феодала на землю та залежності селян від нього. Існували внутрішня і зовнішня експансії, жорстка законодавча та податкова політики. Переважало натуральне господарство, яке слугувало задоволенню власних потреб феодала. Провідна роль відводилася сільському господарству, а ремесло мало другорядне значення.

Періоду зрілого Середньовіччя були властиві панування трьох форм феодальної власності, а саме: королівської, світської і духовної, розвиток товарно-грошових відносин, наявність великої земельної, майнової та соціальної нерівності в суспільстві, поширення найманої праці, впровадження оренди, стягнення всіляких податків. Отже, кожен з охарактеризованих періодів Середньовіччя відрізнявся за рівнями розвитку, організації та управління продуктивних сил суспільства. Відповідно це позначилося на організації обліку, аналізу і контролю ресурсів. Так, основними особливостями економічного аналізу щодо організаційно-методичного забезпечення в період раннього Середньовіччя, коли сформувалися й утвердилися визначальні риси феодального господарства, були:

- недосконала, надто вузька інформаційна база;
- відсутність єдиних грошових одиниць виміру;
- переважне використання кількісних натуральних показників;
- непорівнянність аналітичних даних;
- обмежені об'єкти і суб'єкти аналізу;
- несистемний підхід до вивчення економічних явищ і процесів;
- приблизний, нерегулярний характер аналітичних процедур;
- відсутність належної документації;
- виконання аналізом переважно функції контролю.

Ці особливості були обумовлені дією низки політичних, соціально-економічних, організаційних та інших факторів. Так, у цю епоху існувала слабка структура управління, яка не потребувала детальної економічної інформації. У своїй практичній діяльності люди дотримувалися принципу приблизності, поділяючи явища на великі і маленькі, використовуючи при цьому критерій виміру «більше» або «менше».

Нерозвиненість документації була спричинена тим, що, згідно з твердженнями науковців, аж до XIV ст. побутувала думка про вищу достовірність усного свідчення, ніж письмового, оскільки письмове можна сфальсифікувати, а усне – ні.

Крім того, аналіз мав статичний характер. Тобто внаслідок відсутності єдиних порівняль-

них, грошових показників і відповідного інформаційного забезпечення та звітності не можна було зробити аналіз господарської діяльності в динаміці за кілька років, місяців, днів. Обмежувалися тільки аналізом та оцінкою окремих розрізнених господарських фактів чи подій.

У результаті склалися умови для переходу від дрібного до розширеного товарного виробництва. У кінці XIX – на початку XX ст. сформувалося світове господарство, міжнародна кооперація та спеціалізація. При цьому зберігалось і велике землеволодіння.

Бурхливий розвиток світової економіки зумовив відповідні зміни в бухгалтерському обліку й економічному аналізі.

Зародження бухгалтерського обліку у Венеції, введення французом Жаком Саварі понять систематизованого та аналітичного обліку, створення італійським бухгалтером Джузеппе Чербоні (1827–1917 рр.) вчення про систематичне складення та аналітичне розкладення бухгалтерських рахунків сприяли тому, що на зміну епізодичному аналізу прийшов регулярний аналіз з більш досконаліми та об'єктивними документальними носіями інформації.

На перших порах розробкою методів і прийомів економічного аналізу та його здійсненням займалися переважно бухгалтери. Це пояснювалося тим, що найпростіші аналітичні методи і прийоми входили до складу балансоведення, бухгалтерського обліку, фінансів, статистики. Потім відбулося розмежування названих видів практичної і наукової діяльності та аналізу, а також їх удосконалення.

Г. Брун у 1845 р. запропонував методи розрахунку показників для аналізу інвестицій. П.М. Крижанівський у 1898 р. у числі перших розробив форми документів для оперативного аналізу та основні організаційні засади аналізу господарської діяльності підприємства. Ш. Рейнбот у 1865 р. збагатив фінансовий аналіз методикою оцінки ефективності вибору видів і форм інвестицій, а також маркетинговий аналіз. Ф. Єгерський вивчив питання достовірності економічної інформації для прийняття управлінських рішень. А.З. Попов запропонував ввести такі економічні терміни як основний капітал, оборотний капітал та запасний капітал, застосував методи аналізу рахунків бухгалтерського обліку, дав оцінку інформаційним джерелам. І.Г. Максимов у 1906 р. визначив мету й основні завдання економічного аналізу, необхідні для прийняття управлінських рішень з боку власника підприємства.

Швейцарський вчений Ф. Гюглі значну увагу приділив розробці та впровадженню у 1870 р. теорії нормування, а саме нормативних показників господарської діяльності у вигляді кошторису для порівняння їх з реальними значеннями, що дало можливість визначати рівень та ефектив-

ність витрачання ресурсів і знаходити невикористані резерви.

Отже, у XX ст. відбулися разючі зміни щодо методології та практики економічного аналізу. Заслуга у цьому належить, крім вищезазначених учених, таким французьким економістам, як Жан Батист Дюмарше та Жан Бурнісьєна. Так, Жан Батист Дюмарше розробив теоретико-методологічні засади фінансового аналізу, понятійний апарат аналітичного дослідження рахунків, розвинув типологічний аналіз балансу шляхом використання комбінаторики. Економічний аналіз як важливу складову економічного дослідження, невід'ємний процес в інформаційному потоці можна трактувати завдяки визнанню поняття бухгалтерського обліку Американською асоціацією бухгалтерів у 1966 р. При цьому обґрунтовано необхідність проведення ситуаційного аналізу для прийняття зважених рішень у сфері управління.

Нове концептуальне бачення ролі, мети і функцій економічного аналізу склалося у 1981 р. в результаті прийнятого.

Отже, індустріальна та постіндустріальна епохи характеризуються бурхливим розвитком теорії, методології і практики економічного аналізу. Учені-економісти, які досягли найкращих результатів в економічних дослідженнях, відзначені Нобелівськими преміями. Економіст Рагнар Фріш з Норвегії та Ян Тінберген з Ізраїлю вперше удостоєні в 1969 р. Нобелівської премії «За створення і застосування динамічних моделей до аналізу економічних процесів». Динамічні моделі використані ними для аналізу заощаджень і згодом лягли в основу теорії планування.

В Україні, як і в інших державах, економічний аналіз розвивався паралельно з документуванням та обліком. На думку дослідників, на території сучасної України елементи економічного аналізу вперше почали використовувати племена у VI ст. до н. е. Підтвердженням цього є листи, документи, вірші (збереглися донині) мислителя з Подніпров'я Анахарсіса, в яких він вперше використовує такі економічні терміни, як вартість, справедлива ціна. Подальший етап розвитку економічного аналізу пов'язаний із заснуванням Запорозької Січі. Тут вівся чіткий облік майна, доходів і видатків, на основі якого скарбник січового скарбу (тафар) регулярно складав і подавав кошовому отаману і козацькій раді звіт. Одним із перших намагався провести аналіз, насамперед фінансовий, на рівні держави гетьман І. Мазепа. Завдяки запровадженню калькуляції в обліку в XVII ст. в Україні почали широко використовуватися оперативний аналіз собівартості продукції і господарських операцій. Розвиток фінансового аналізу активізувався у XVIII ст. з посиленням аналітичних і контрольних функцій державних контролерів щодо дотримання кошторису магістрату.

Висновки. Є різні погляди щодо періодизації розвитку вітчизняного економічного аналізу. На нашу думку, в цілому історію економічного аналізу в Україні, як важливої складової економічної науки, доцільно умовно розподілити на такі чотири хронологічні етапи:

– перший – від початку XIX ст. до Жовтневої революції 1917 р.;

– другий – від Жовтневої революції до Другої світової війни (1917–1941 рр.);

– третій – воєнний та післявоєнний періоди (1941–1991 рр.);

– четвертий – з початку досягнення політичної незалежності України і донині (з 1991 р. до теперішнього часу).

Перший, дореволюційний, етап розвитку економічного аналізу відбувався в умовах утворення великих промислових підприємств, банків, кооперативів, сільськогосподарських артілей, що потребувало відповідного вивчення стану господарювання, пошуку шляхів підвищення його ефективності, прийняття обґрунтованих управлінських рішень. Аналіз цього періоду призначався для дослідження фінансових результатів господарювання, балансу та його статей, платоспроможності окремих підприємств, монопольних об'єднань, банків.

Характерними рисами другого етапу розвитку економічного аналізу (від Жовтневої революції до Другої світової війни – 1917–1941 рр.) були розробка та обґрунтування теоретико-методологічних засад економічного аналізу в умовах усупільнення засобів виробництва, індустріалізації та колективізації країни, нової економічної політики, побудови планово-адміністративної системи господарювання.

Особливістю післяреволюційного періоду та періоду воєнного комунізму було здійснення згідно зі Спеціальним положенням (1917 р.) жорсткого робочого контролю за виробництвом, реалізацією, витрачанням, зберіганням продукції, фінансовою діяльністю промислових, будівельних, сільськогосподарських підприємств та організацій, кооперативів, банківських структур. Перехід до нової економічної політики супроводжувався впровадженням госпрозрахунку, заходів державного економічного регулювання, фінансової звітності.

Методичні засади економічного аналізу активно розвивали і відображали у своїх роботах також А.М. Яковлев – «Аналіз балансу кооперативу», А.Л. Міхеев – «Керівництво до аналізу балансів споживчих товариств» (1925 р.), А.Л. Усачов «Економічний аналіз балансу» (1926 р.), А.П. Рудановський та І.К. Крейбіг – перші книги з аналізу звітної калькуляції.

Період 30-х років характеризувався комплексним підходом у вивченні ефективності використання основних та оборотних засобів, у системному аналізі собівартості, економічної інформації.

У цей час виходять роботи науково-практичного плану, зокрема А.Я. Локшина «Аналіз звітності» та «Розрахунковий аналіз – основні прийоми аналізу діяльності промислового підприємства по даним обліку» (1933–1934 рр.).

Перед Великою Вітчизняною війною активно будувалися та реконструювалися фабрики, заводи, були організовані перші колгоспи, створені машинно-тракторні станції, відбулося масове переселення людей із Західної у Східну Україну, завдяки чому було забезпечено підприємства Донбасу робочою силою. Зростали промислове та аграрне виробництво, торгівля.

У сільському господарстві збільшувалися посівні площі, урожайність сільськогосподарських культур, поголів'я і продуктивність тварин. Крім того аграрний сектор виступав основним постачальником продовольства і сировини. Тут вирощувалися третина зерна, 60% цукрових буряків від загального обсягу союзного виробництва. Цьому сприяло активне поширення, починаючи з 20-х років, кооперативного руху на селі, що потребувало проведення аналітичних досліджень прибутковості діяльності організацій споживчої кооперації.

Метою аналізу були систематизація та узагальнення показників роботи вказаних та інших господарських структур, а також визначення напрямів зниження собівартості вироблюваної продукції та послуг, обґрунтування цін на них, ефективності роботи при госпрозрахунку, жорсткому режимі економії в умовах командно-адміністративної економіки для прийняття рішень.

Саме на початку 30-х років ХХ ст. було введено в користування терміни «економічний аналіз» та «аналіз господарської діяльності». Підручник Н.Р. Вейцмана – «Рахунковий аналіз».

Загалом у довоєнний період було видано майже триста монографій, підручників, посібників і шістсот наукових статей, присвячених економічному аналізу.

Були також створені перші наукові економічні установи, заклади, зокрема Інститут економіки Академії наук України (1936 р.), Український науково-дослідний інститут економіки і організації сільського господарства (1956 р.), Науково-дослідний економічний інститут держплану (1962 р.), інші економічні інститути за галузями економіки.

Третій етап розвитку економічного аналізу охоплює період Великої Вітчизняної війни та після неї, тобто воєнний та післявоєнний і до 90-х років ХХ ст. включно (1941–1991 рр.). З початку цього періоду господарство України було переорієнтовано на потреби оборони. Відбувалася масова евакуація заводів, кваліфікованих працівників, учених на схід. Багато заводів було перепрофільовано на випуск військової техніки.

Четвертий етап розвитку економічного аналізу розпочався з часу проголошення 24 серпня 1991 р.

Верховною Радою Акта незалежності України, який відкрив нову епоху в історії України, і триває донині. Цей період характеризується переходом від командної до ринкової економіки, інтеграцією у світовий економічний простір. Тому економічний аналіз цього періоду має багатогалузевий характер і спрямований на проведення комплексної оцінки вітчизняного ресурсного потенціалу, вивчення та обґрунтування шляхів підвищення рівня добробуту громадян, структурної перебудови господарства, роздержавлення економіки.

Нині економічний аналіз є системою спеціальних знань, що дає можливість вивчати, оцінювати та прогнозувати причинно-наслідкові зв'язки суспільних економічних, організаційних, технологічних, екологічних, політичних та інших явищ і процесів.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Соколов Я.В., Соколов В.Я. История бухгалтерского учета: Учебник. – М.: Финансы и статистика, 2003. – С. 300.
2. Лазаришина І.Д. Економічний аналіз: теорія, методологія, практика [Текст]: дис. ... д-ра екон. наук: 08.06.04 / Лазаришина Інна Дмитрівна; Тернопільський держ. економічний ун-т. – Т., 2006. – 434, [12] арк.: табл.
3. Лазаришина І.Д. Економічний аналіз в Україні: історія, методологія, практика [Текст] / І.Д. Лазаришина. – Рівне: НУВГП, 2005. – 369 с. : табл.
4. Історія економічних учень: Підручник: У 2 ч. / За ред. В.Д. Базилевича. – К.: Знання, 2006. – 1157 с.
5. Ковтун Н.В. Теорія статистики: Курс лекцій, практикум. – К.: Імекс-ЛТД, 2007. – 276 с.
6. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу: Підручник / За ред. Б.Д. Лановика. – К.: Вікар, 2006. – 495 с.
7. Панасенко Л.І., Голубкина Г.П. Теорія економічного аналізу: навч. посіб. – К.: Вид.-поліграфічний центр «Київський університет», 2007. – 150 с.
8. Швець В.Г. Теорія бухгалтерського обліку: Підручник. – К.: Знання, 2006. – 525 с.
9. Шморгун Н.П., Головка В.І. Фінансовий аналіз: навч. посіб. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 450 с.
10. Алескерова Ю.В., Воронецька І.С., Корнійчук Г.В., Кравчук О.О. Фінансово-економічний словник-довідник по сільському господарству / Ю.В. Алескерова та інші. – Вінниця: ПП «ТД «Едельвейс і К», 2015. – 215 с.